

Gimbernat, 2009 (*), 51, 201-217

ANÀLISI DE LA INFLUÈNCIA DE LA GRIP “ESPANYOLA” A LA CIUTAT DE BARCELONA (1918-1919)

PINILLA PÉREZ, *Beatriz*

Universitat de Barcelona

“La ciudad estaba llena de dormidos despiertos”. Albert Camus, La Peste

RESUM: En general, les onades de grip són de caràcter benigne. Perquè doncs, la de 1918 afectà 500 milions de persones dels quals 20 milions van morir? Alguns la consideraven conseqüència dels gasos emesos per les armes, altres creien que, els alemanys, a través de l'aspirina Bayer estaven enverinant la població. Avui, alguns autors consideren que la grip de 1918 no va ser en sí mortal, si no que ho foren les complicacions, sobretot les pulmonars, que van produir-se en alguns individus. L'objectiu d'aquest article es revisar l'estat de la qüestió del fenomen i ampliar les dades disponibles per l'anàlisi de la influència a la ciutat de Barcelona mitjançant l'ús de la premsa escrita com a font documental.

Paraules clau: Grip, Epidèmia, Barcelona, Premsa, 1918.

RESUMEN: En general, las oleadas de gripe son de carácter benigno. ¿Porqué entonces, la de 1918 afectó a 500 millones de personas, de las cuales 20 millones murieron? Algunos la consideraban consecuencia de los gases emitidos por las armas, otros creían que los alemanes, a través de la aspirina Bayer estaban envenenando a la población. Hoy, algunos autores consideran que no fue en sí la gripe la que era mortal sino que lo fueron las complicaciones, sobretodo las pulmonares, que se produjeron en algunos individuos. El objetivo de este artículo es revisar el estado de la cuestión del fenómeno y ampliar los datos disponibles para la ciudad de Barcelona mediante el uso de la prensa escrita.

Palabras clave: Gripe, Epidemia, Barcelona, Prensa, 1918.

*

INTRODUCCIÓ

L'any 1918, el món sencer es va veure sotmès a una virulenta pandèmia de grip, la mal anomenada “*Grip espanyola*”, “*Dama espanyola*” o “*El malson*”¹, que va causar més de vint milions de morts². S'ha estimat que, a Espanya, van morir 250.000³ persones més

Beatriz Pinilla Pérez

que la mitjana anual dels anys precedents i fins i tot s'ha parlat de xifres superiors. Aquesta quantitat només pot comparar-se a la caiguda demogràfica que va produir, 18 anys després, la Guerra Civil (1936-1939).

La pandèmia de grip va començar dos mesos abans de la fi de la Gran Guerra (11 de novembre de 1918) i va ser tan letal, que es considera que cap altre fet, ni epidèmia, ni gana, etc. havia matat a tanta gent en un període de temps tan curt⁴. A la primavera d'aquell any va haver-hi una primera onada de caràcter benigne i al primer trimestre de 1919, una tercera⁵.

A més de la morbiditat i mortalitat que presentà aquesta grip de 1918, una de les característiques més rellevants va ser, la distribució anòmala dels sectors socials a qui afectà. Normalment, aquesta infecció vírica ataca de manera preferent els grups més dèbils: ancians, lactants i malalts. En aquesta ocasió, però, els més castigats van ser els joves adults. MacFarlane Burnet, premi Nobel de Medicina l'any 1960, donà l'explicació d'aquest fet, basant-se en que els nens són més resistent a les infeccions de les quals no han tingut experiència prèvia, que no pas els adults en les mateixes condicions⁶.

Aquesta grip hauria estat "l'última de les pestilències de tipus clàssic"⁷ i la SIDA seria "la primera de les pestilències postmodernes". Després de gairebé un centenari de la seva irrupció en la vida pública i privada de la societat de principis de segle, continuen sense resposta alguns interrogants⁸. Amb aquest treball es pretén fer una aproximació cap a quin va ser el seu abast real a la ciutat de Barcelona, a on, a l'octubre de 1918, més de 6.000 persones moriren.

CONTEXT HISTÒRIC EN QUE ES DESENVOLUPÀ LA GRIP DE 1918-1919

La neutralitat declarada pel govern d'Espanya i el seu monarca Alfonso XIII a la Guerra Mundial, no va deixar el país aïllat dels problemes derivats de la contesa, sinó que al contrari, potser va aguditzar, els conflictes interns.

La no-intervenció va afavorir en un primer moment a la indústria, sobretot a la catalana, que era la més desenvolupada de l'estat. La conversió de la majoria de les indústries europees en fàbriques militars, va permetre exportar gran part d'elements bàsics i de primera necessitat. Aquest mateix fet, va agreujar molt aviat l'estat del benestar intern de la població espanyola, ja que l'augment de la demanda va provocar un considerable augment dels preus, mentre que els sous es mantenien congelats i les condicions laborals afavorien als patrons. Va ser aquesta població, afeblida i malament nodrida, el brou de cultiu perfecte per a l'expansió de la grip.

Anàlisi de la influència de la grip «espanyola» a la ciutat de Barcelona (1918-1919)

El bienni de la grip aparegué emmarcat per molts més problemes com és la crisi del sistema canovista, creat en la Restauració de 1875 sobre la base del model anglès bipartidista i turnista; les pressions ideològiques de La Internacional, la Revolució Russa, la crisi de les monarquies tradicionals i la divisió social entre aliadòfils i germanòfils que reflectien dues maneres de veure el món; la crisi de 1917 amb la guerra d'Àfrica, el problema militar arrossegat des de finals del segle XIX, amb la pèrdua de les colònies d'ultramar com fantasma en els cercles militars i burgesos; les qüestions regionalistes en auge, especialment els contextos basc i català, que havien creat sengles partits nacionalistes; l'auge de l'anticlericalisme i les qüestions socials pendents com el retard industrial, les marcades diferències regionals, la qüestió agrària, el caciquisme i les condicions obreres i laborals, fortament qüestionades des de 1909 amb la Setmana Tràgica i el fenomen del pistolisme i el locaut, en les grans capitals industrials (sobretot a Barcelona).

A Espanya, aquesta infecció era coneguda des del setembre de 1580, quan a la ciutat de Barcelona la malaltia del "catarro" va afectar a 20.000 persones⁹. L'última gran epidèmia que havia patit la població havia estat a finals del segle anterior, el 1889-1890¹⁰ i encara eren paleses les seqüeles. A més a més, des de 1915 fins a 1917, hi ha un augment progressiu del nombre de morts per causes gripals (dades de l'Institut Nacional d'Estadística de Madrid: Moviments Naturals de Població (1915-1920)¹¹. En el cas de Barcelona, l'higienista Rodríguez Méndez destacava l'any 1917 l'"*existència d'una infecció pirètica de naturalesa obscura*" que M.I. Porras relaciona amb la grip¹². A l'Hospital Clínic de Barcelona va haver-hi un 39% de morts per grip (164 diagnosticats i 64 morts) l'any 1918. L'any següent, el percentatge baixà al 15,3% (156 ingressos i en moriren 24)¹³.

A més de les profilaxis tradicionals, basades en evitar el contagi de la malaltia: aïllament dels malalts, prohibir aglomeracions públiques, control dels accessos a les ciutats¹⁴, es plantejà el problema sanitari de rerefons¹⁵. La resposta de les autoritats no arribà fins el 1922, amb el Congrés Nacional de la Reorganització Sanitària¹⁶.

Els estudis sobre l'epidèmia gripal de 1918-19 poden dividir-se en dos grans àrees. D'una banda, trobem la literatura científica centrada en l'epidemiologia, condicionada pels coneixements sobre la malaltia. El primer "boom" literari vingué amb l'aïllament del primer virus de la grip l'any 1933 pels Drs. Smith, Andrews i Laidlaw. D'altra banda trobem els estudis històrics, que han proliferat coincidint amb els nous brots (1946, 1957, 1968, 1977...). A nivell espanyol, tot i que, des dels anys 70 s'han produït alguns treballs molt interessants, hi ha una manca general d'informació. Pel que fa a la ciutat de Barcelona, tan sols podem citar un article publicat per Xavier Granero i Xiberta a les Actes del III Congrés d'Història de la Medicina Catalana l'any 1981¹⁷.

MATERIAL I MÈTODES

Aquest estudi pretén apropar-se a la influència real que va causar la grip de 1918-1919, a la població de Barcelona, com van alterar-se els costums i la incidència que provocà, ampliant l'estudi de Xavier Granero i Xiberta.

L'aproximació proposada es basa en la utilització intensiva dels diaris de l'època per tal d'interpretar la influència en la població més enllà de la seva incidència i/o prevalença. Com escriu Torres Ramírez¹⁸, “*el término “fuente” tomado en sentido amplio puede nombrarse cualquier material o producto, ya original o elaborado, que tenga potencialidad para aportar noticias o informaciones o que pueda usarse como testimonio para acceder al conocimiento*”. La premsa compleix la funció de registrar els fets cada dia, és testimoni viu de la crònica quotidiana i, amb el transcórrer del temps, es converteix en font documental ja que el coneixement està fixat materialment sobre un suport i pot ser utilitzat per la consulta o estudi¹⁹.

En aquest treball presentem el buidatge intensiu de sis diaris catalans: *La Vanguardia*, *El Correo Catalán*, *La Veu de Catalunya*, *La Publicidad*, *El Día Gráfico* i el *Diario de Barcelona* examinant 14 mesos de cadascun: des d'abril de 1918, fins el juny de 1919, ambdós inclosos. El marc geogràfic al que ens referim inclou només la ciutat de Barcelona, tot i que de vegades, s'ampliarà per tal de fer comparacions amb altres zones o províncies, o per la pròpia lògica de la informació que apareix als diaris.

LES TRES ONADES DE GRIP A BARCELONA

“La gripe hace terribles estragos (...) Desde la calle se oían los llantos en la casa y en la escalera del piso. Espectáculo impresionante que contrasta con el aire vestido de las gentes (...) Estas manifestaciones de dolor lo transforman todo y hasta el paisaje parece diferente”

Josep Pla *El cuaderno gris*

• **Primer brot** “*fuerte epidemia reinante en Madrid, de origen desconocido y afortunadamente benigna, que se asemeja a la gripe con fuertes vómitos, alta fiebre y diarrea (...)*”²⁰ i ²¹.

Els primers casos corresponen al març de 1918, en els campaments militars nord-americans, Xina i Japó. L'abril es va estendre per Europa, degut a l'arribada als ports francesos de Brest i Bordeus, de tropes americanes. Un mes després, es donaren casos a Espanya, Portugal, Grècia, Gran Bretanya, Itàlia, Albània, Escòcia, Nord d'Àfrica i l'Índia²².

A Espanya, s'inicià a Madrid en la segona quinzena de maig. El dia 22, la pandèmia ocupava el titular del diari ABC²³. Des de la capital, es va estendre a la resta de la península mitjançant les principals vies de comunicació i de comerç. A la fi del mes de maig ja havia casos registrats a altres províncies i al juny ja podem parlar d'epidèmia nacional (excepte a Catalunya, Galícia i els arxipèlags on, si va haver afecció, fou en menor mesura). *La Vanguardia* ja parla d'"*epidemia catarral*" el dia 23 de maig i informà que al teatre *Apolo*, hi ha més de 20 músics de baixa i que al diari *La Acción* només treballava un terç del personal²⁴.

Les característiques principals d'aquest brot foren, la rapidesa de la seva difusió i la seva benignitat²⁵ sobretot en comparació del segon, ja que "*Si bien hay algunas defunciones, la proporción de mortalidad puede considerarse insignificante en relación al número de atacados*"²⁶.

El mes de juny el to fou més dramàtic: "*debemos dejarnos de poner motes ridículos y preocuparnos de la amenaza, pues la epidemia toma caracteres de gravedad que precisa ataje*"²⁷. Aquesta notícia deixa entreveure la mofa que es feia de la malaltia en alguns sectors²⁸. El dia 17, s'anunciava que el "*Banco de España ha concedido a sus empleados media paga extraordinaria para atender a los gastos de la enfermedad reinante*"²⁹ Poc després comencen les notícies que informen sobre el decreixement de les infeccions. Al juliol encara hi ha alguna referència aïllada de la malaltia però amb caràcter excepcional³⁰.

A Barcelona, com ja hem dit abans, aquesta primera onada no va tenir gairebé incidència. Al còmput total d'afecció per mesos, la capital catalana no arribà a un mes³¹. Tan sols va haver-hi algun cas aïllat, relacionat amb estades a la capital espanyola³². Tot i això hi ha anuncis publicats que fan referència a les afeccions respiratòries, des de medicaments que es comercialitzen i guanyen espai entre les pàgines publicitàries, fins a metges especialitzats que ofereixen els seus serveis³³. També cal destacar que l'epidèmia si que va afectar a les tropes aquarterades al castell de Montjuïc³⁴.

La majoria de les notícies que apareixen en els diaris que hem analitzat fan referència a Madrid³⁵ però no ocupen un lloc prominent. Des del dia 22 de maig hi ha notícies de manera gairebé constant. Continuen el juny, tot i que, a finals d'aquest mes comencen a decréixer. El juliol encara trobem algun article recalcant que "*la pasa ya pasó*". El 12, Alfredo Opisso escriu sota el títol "*La mortalidad en Barcelona*" efímeres referències a la pandèmia del maig-juny i va centrar-se en les malalties que més afectaven la capital catalana: les malalties cardíques.

- **Segon brot** "*en pocos días se ha registrado un centenar de defunciones*"³⁶.

Els primers casos apareixen a finals d'agost de 1918, gairebé de forma simultània en tres punts: Brest –França-, Boston –EUA- i Freetown –capital del protectorat anglès i principal port d'Àfrica Occidental-. La característica bàsica aquest cop fou la tendència a les complicacions, generalment de caire pulmonar.

Des de Boston i Brest, l'epidèmia es va estendre per Estats Units, Canadà i Europa (a finals de setembre tots els països tornaven a sofrir la infecció, excepte Suïssa, Dinamarca, Holanda i Irlanda) i, des de Freetown, es va difondre pels estats africans i asiàtics.

A Espanya, es relaciona amb el moviment de reclutes, ja que es van donar abans casos entre la població militar³⁷ que entre la civil. També està associada amb el tràfic de viatgers –treballadors espanyols i portuguesos, soldats portuguesos o estiuiejants francesos-³⁸. S'han proposat dues vies d'entrada al país: d'una banda, l'eix Irun-Medina del Campo³⁹ i d'altra Port-Bou-Almería. En ambdós casos, la línia que segueix és Nord-Sud, validant la teoria de l'origen francès. Les zones més afectades de la península van ser, el nord d'Espanya i el Llevant. Va començar al setembre, va tenir el seu zènit a l'octubre i finalitzà el gener de 1919. La confirmació oficial de l'epidèmia arribà el 13 de setembre, un dia després que el subsecretari de governació afirmés que la grip tendia a desaparèixer⁴⁰.

A Barcelona va durar 5 mesos, des de setembre de 1918 fins gener de 1919⁴¹. Segons publicà *El Correo Catalán*, els barris més afectats foren els de Sants, Hostafrancs, Dressanes, Gràcia i l'Eixample Dret⁴². El barri de Barcelona a on menys mortalitat hi va haver va ser el de Sant Martí, amb només 12 enterraments i el que més, Sant Andreu, amb 275⁴³.

- **Setembre:** La primera notícia que es publicà en aquesta segona onada és l'anunci de la circular del Ministeri de Governació en el que es prohibeix l'entrada de qualsevol estranger sense ésser sotmès a una desinfecció⁴⁴. El 14 de setembre, *La Vanguardia* informava de l'expansió que s'estava sofrint a la península: "*Se ha recrudecido la gripe española, hasta el punto de presentarse distintos focos en muchas provincias con carácter expansivo gran número de atacados y con mortalidad propia de la gripe, causada singularmente por complicaciones bronquiopulmonares. Se recomienda (...) evitar la aglomeración de gentes en sitios cerrados que faciliten el contagio y las medidas de desinfección y profilaxis general*"⁴⁵. Com veiem, no hi ha cap referència concreta a la ciutat de Barcelona i fins i tot, uns dies després, en un article al mateix diari, deien que "*la epidemia de gripe reviste escasa importancia en esta provincia y nula en la capital*"⁴⁶. El dia 18, al *Diario de Barcelona* trobem el primer article pessimista sobre la situació, utilitzant frases i paraules com "*pánico*", "*desagradable*", "*momentos críticos para el mantenimiento de la salud*", "*grave*", "*alarmante*", etc.⁴⁷ El dia següent, a l'edició de tarda, el titular va ser prou aclaridor: "*La epidemia en los cuarteles*". El fet que les primeres referències siguin sobre l'epidèmia a les casernes, coincideix amb l'origen

suposat d'aquest brot. El dia 20, hagué una reunió entre l'alcalde de Barcelona i el Governador Civil "a fin de ponerse de acuerdo respecto a las medidas higiénicas preventivas (...) en nuestra ciudad"⁴⁸.

En *El Correo Catalán*, aquell mateix dia es qualificà l'estat sanitari de Barcelona d'"excelente"⁴⁹. Un dia després, a l'edició de matí, s'informà que el *Diario de Tortosa* parla d'un increment de "la enfermedad de moda" a Girona i Figueres, a on "parece ser más numeroso que en el resto de la provincia"⁵⁰ i a l'edició de tarda s'anuncia el tancament de la frontera per Irún i Portbou⁵¹. El dia 29 es tancarà també la frontera amb Portugal⁵². Pocs dies després, començaren els serveis mèdics i de neteja a les estacions i a la frontera, permetent novament el tràfic humà amb altres països⁵³. Tot i això, el 9 d'octubre va prohibir-se per Reial Ordre la "facultad de emigrar" des del port de Barcelona⁵⁴.

El dia 25, es comenta que: "Por lo que a nosotros nos toca, parece que quizás por haber aparecido en Barcelona el invierno pasado (...) la gripe nos respeta por ahora, mientras hace de las suyas en otras provincias"⁵⁵. Un dia després, tot i això, es decretà la suspensió de la *Fiesta de la Raza* i s'aplaçà la inauguració del curs escolar en molts pobles i províncies⁵⁶. Aquestes declaracions contradictòries no fan més que continuar en els dies següents. Fins el dia 27 de setembre, coincidint amb una baixada brusca de la temperatura i un augment de la humitat, no apareix cap notícia oficial sobre la grip. Granero⁵⁷ creu, degut a algunes actuacions sanitàries –desinfecció d'espais públics, etc., que la grip ja estava present abans i que un factor del retard en l'acceptació oficial van ser les vacances d'estiu de l'Ajuntament, que no acabaven fins l'1 d'octubre. Creiem que la tesis de Granero es encertada ja que *La Publicidad* informava el 4 d'octubre que, entre els dies 5 i 25 de setembre s'havien enregistrat 46 defuncions per grip i s'havien declarat 307 infeccions⁵⁸.

• **Octubre:** "Como en tantas otras cosas, también aquí la falta de previsión y de orden nos lleva a estos momentos desesperantes"⁵⁹.

Aquest mes començà amb la petició del subsecretari de governació als periodistes per que evitessin "toda campaña alarmista"⁶⁰. Sembla però, que la demanda de les autoritats no va ser acatada per tots els medis de comunicació. *El Correo Catalán*, en to clarament bel·ligerant, publicava a la seva portada un llarg article titulat "¡Que no haya alarmas!". Atacava frontalment l'administració "...callar pues, cuando se pueda confiar en la autoridad y Juntas y conventículos sanitarios (...) Ahora no". Afirmà també que feia més d'un mes que la *grippe* estava present a Espanya mentre que, les versions oficials a Barcelona deien que la salut a la capital era satisfactòria. Criticà a més, que no hi hagués més controls als immigrants i que "...las cloacas de la ciudad apestaban. Gallineros y focos de infección en el centro de la urbe, hedían. Removíanse tierras y el subsuelo en la misma plaza de Cataluña..." i acabava dient: "Y autoridades así, ¿pueden pedirnos el

Beatriz Pinilla Pérez

*silencio sobre tamañas dejadeces con el pretexto de... no alarmar a la población?"*⁶¹. Aquest va ser el diari més combatiu amb l'actuació de les autoritats.

Les primeres notícies que informen de "casos alarmantes", apareixen relacionats amb el Marroc el dia 2 d'octubre de 1918⁶². Podem considerar que l'actuació efectiva de l'Ajuntament de Barcelona començà el dia 3, en ser aprovada la petició del Sr. Batalla per tal de que "se acuerde un crédito para habilitar el Hospital de Infecciosos"⁶³. Tot i els ajuts econòmics de l'Ajuntament⁶⁴ i les mesures que va decretar per millorar la salut pública i impedir l'augment de la incidència, a finals de mes, encara no havia solucionat el problema de les aigües i "actualmente tienen que utilizarse algunas que no reúnen las condiciones necesarias"⁶⁵.

El dia 23, el *Diario de Barcelona* publica una relació de subscriptors (alguns anònims) que van fer donacions econòmiques a diversos hospitals⁶⁶. El dia 28, el propi ajuntament anunciava la donació de 100.000 ptes. per la subvenció d'hospitals i de 40.000 pels de Santa Creu i el Clínic⁶⁷.

El governador civil, Sr. González Rotwos, tot i acceptar l'aparició de casos a la capital, feu a *La Vanguardia* declaracions molt optimistes: "Por lo que afecta a esta capital, en la actualidad no existen la realidad motivos para alarmarse porque si bien es cierto que en estos últimos días han crecido algo el número de invasiones, no ha sido en gran proporción, y sobre todo hasta ahora los casos no ofrecieron gravedad"⁶⁸. El *Correo Catalán* començava un article sobre la prevenció de la grip dient: "Lejos de nuestro ánimo alarmar a la opinión. Pero no cumpliríamos nuestro deber si nos cruzáramos de brazos ante la situación gravísima que atraviesa nuestro país"⁶⁹ però a la mateixa notícia informen de la manca de control dels familiars en contacte amb alguns afectats d'altres localitats (com Malgrat) o províncies (com Almeria).

El dia 3, es publicà al *Diario de Barcelona* que la "salud es buena". Tot i així, l'Ajuntament decidí nomenar un comitè de salut pública "con amplias facultades para adoptar medidas preventivas (...) llevando a cabo cuantas obras de higiene sean necesarias"⁷⁰. També a *La Vanguardia* aparegué un article que comença dient: "Parece que en estos últimos días se ha extendido la epidemia gripal en Barcelona, aumentando en bastante proporción el número de atacados. Por ahora, la mortalidad no es muy elevada, rindiendo solo tributo, a ello las personas de constitución endeble ó afectadas por alguna otra enfermedad"⁷¹.

El dia 6, va multar-se a dos metges privats que no havien avisat del contagi sofert per dos malalts⁷². Més greu va ser la informació publicada a *La Vanguardia* informant que la mortalitat de la última setmana havia estat de 610 persones, mentre que a les mateixes

dates l'any anterior havia estat de 235⁷³. El dia 7, donada la necessitat constant de medicaments, el Col·legi de Farmacèutics decretà que els diumenges no es tanquessin els establiments⁷⁴. El dia següent va fer-se oficial que la grip s'estenia a Barcelona⁷⁵. Hi havia ja 5.000 malalts, entre els que es trobaven personatges il·lustres com el tinent alcalde de Barcelona, Sr. Martí Ventosa⁷⁶. El dia 9 però, el *Diario de Barcelona* continuava afirmant que “*no hay motivo de pánico*”⁷⁷ al costat de la nova ordenança de l'ajuntament: “*que rieguen las calles constantemente con las mangueras y que se suspenda el barrido de las mismas en evitación de levantar polvo*”⁷⁸. Dos dies després s'amplià la mesura als mercats, ordenant netejar el paviment amb un desinfectant especial dos cops al dia (abans de començar l'activitat i després de la jornada)⁷⁹. Degut a les dificultats de les famílies més pobres per desinfectar la llar, es decretà que els metges podrien entregar cupons per bescanviar per un litre de lleixiu. El Laboratori Municipal seria l'encarregat de facilitar-ho a raó de 4.000 litres diaris.

En aquesta situació no faltaren els qui van intentar treure beneficis pujant escandalosament els preus dels medicaments. El governador civil de Barcelona demandà públicament els abusos de les farmacèutiques ja que un pot de quinina costava abans de l'epidèmia 2 pessetes, en aquells dies cobraven fins a 20'80 pessetes⁸⁰.

El dia 10, es feia públic que la mortalitat dels últims quatre dies no havia baixat de 114 persones per dia, essent la mitjana de l'any anterior de 60⁸¹. El mateix dia, a l'Ajuntament es mantingué una llarga sessió sobre l'estat sanitari. Entre les disposicions hi havia l'acceptació d'un pressupost extraordinari de més de 60.000 pessetes i l'augment del sou del cos de metges en 300 ptes⁸², ja que “*...continúan las invasiones y no ha disminuido, ni mucho menos el número de fallecimientos por gripe...*”⁸³.

A la península, molts cinemes i teatres van tancar les seves portes, bé per manca d'espectadors, bé per baixa dels actors. De vegades, el tancament dels locals públics es va fer per decret, per tal d'evitar aglomeracions en espais tancats. El dia 11 a *La Veu de Catalunya* s'informa que, els rumors sobre el tancament de les empreses d'espectacles a causa de la passa no són verídics. Segons l'article, la mesura era econòmica, ja que la Societat d'Autors havia demanat un augment dels drets d'interpretació que les empreses no podien satisfer⁸⁴.

El dia següent, la Casa de la Caritat havia efectuat 243 enterraments, trobant que en 28 (11,5% dels casos), faltava el taüt⁸⁵. Uns dies després l'Ajuntament va multar amb 50 pessetes a l'empresa de Pompes Fúnebres⁸⁶. Al *Diario de Barcelona* aparegué un document del Col·legi de Sacerdots en què justificaven la seva actuació exculpant-se dels casos en que l'enterrament s'hagués retardat⁸⁷. L'estat de descontent de la població va ser tal que, els veïns d'algunes barriades van protagonitzar manifestacions per tal que el servei no es fes esperar, ni per recollir els cadàvers ni per enterrar-los⁸⁸. Es decretà

que, després de 12 hores de la notificació de la mort, el servei de Pompes Fúnebres havia d'haver disposat del taüt i la Casa de la Caritat havia d'haver atorgat dia i hora per l'enterrament. La conclusió d'aquest fet va ser la necessitat de més personal a Pompes Fúnebres i més pels cementiris. Tot i aquesta situació epidèmica, els problemes socials dels treballadors, que s'han exposat efímerament a l'inici del treball, continuaven i el ram de la fusta decretà una vaga que impedí a Pompes Fúnebres fer el seu treball. La causa fou l'acomiadament, tres setmanes abans, de tres ebenistes de luxe encarregats de construir taüts⁸⁹.

La setmana del 12 al 17 s'havien efectuat a la capital, 1.713 enterraments⁹⁰. El dia 17, degut a la por al contagi, s'anuncià la prohibició de les visites als cementiris el dia de Tots Sants⁹¹. Finalment va aixecar-se la prohibició, ja que semblava el més greu ja havia passat. Els dies més durs d'octubre en quant als enterraments van ésser, en comparació amb l'any anterior (1917), el 19 i 20.⁹²

El dia 23, més de 265 conductors i cobradors de tramvia estaven de baixa per grip⁹³ i el dia 25, l'administració de Correos "*ruega al público que se abstenga de depositar circulares e impresos que no revistan carácter de urgencia*"⁹⁴.

• **Novembre:** A principis de mes, el to alarmista dels diaris encara continuava. El dia 1, el president de la Mancomunitat informà que la grip havia penetrat al manicomí de Sant Boi del Llobregat "*con caracteres algo alarmantes, pues en pocos días se han registrado un elevado número de defunciones*"⁹⁵. Sembla, però, que la incidència començà a decreixer ben aviat. El dia 2 ja es feien recomptes i va publicar-se l'estadística oficial de l'Inspector Provincial de Sanitat, Dr. Trallero, que parlava d'uns 150.000 casos de grip a la ciutat de Barcelona⁹⁶. Dos dies després, s'anuncià que les escoles es reobriran el dia 6, ja que la incidència decreixia⁹⁷. El dia 7, "*con motivo de la mejoría*", el Col·legi Oficial de Farmacèutics establí que els horaris d'obertura al públic serien els normals, recuperant el descans de diumenge⁹⁸. Les notícies sobre la grip anaren disminuint a partir d'aquest dia trobant tan sols notes anecdòtiques, com per exemple recomanacions sobre la importància de la desinfecció dels passamans⁹⁹, la profilaxis del "*convaleciente*"¹⁰⁰, etc.

• **Desembre:** Aquest mes, tot i no haver-hi cap referència directa, consten algunes notícies relacionades amb la malaltia. Un exemple d'aquestes notícies de caire puntual fou l'absència del subsecretari de govern, el Sr. José Morote al congrés ja que tenia 39 graus de temperatura¹⁰¹. El dia 10 trobem la última referència a les donacions dels diaris pels pobres epidemiats¹⁰². El dia 31 de desembre igualment es publica que a diversos pobles de Madrid, sembla que torna a haver-hi molts casos, tot i que no hi ha cap nota oficial que alerti de la situació¹⁰³.

- **Tercer brot:** “desaparecida casi por completo la epidemia en España salvo la existencia de algunos pequeños focos aislados...”¹⁰⁴”.

Quan semblava que la grip “ja havia passat”, entre febrer i març de 1919 va aparèixer una altra onada, tot i que no fou tan general ni tan greu. A Espanya, s’inicià el febrer, va tenir el pic màxim d’afectats a la primavera i desaparegué a finals de juny.

A Barcelona, aquest brot va durar només un mes, el de març de 1919¹⁰⁵. El dia 9 de gener *La Vanguardia* publicà una nota en la que informava que el rebrot de desembre estava controlat¹⁰⁶. No hi ha cap referència directa a casos a la capital catalana i els que es donen queden circumscrits a les rodalies de Madrid. Tan sols *El Correo Catalán* es feu ressò del tema en dos articles el febrer. El primer, el dia 20 de febrer per “...recomendar a todos serenidad ante el recrudecimiento de las afecciones gripales que distan mucho de alcanzar cifras alarmantes”¹⁰⁷ i a continuació exposen les mesures profilàctiques que ja s’havien fet públiques en l’anterior onada. El segon article, apareix tres dies després. En ell només informa que, donada la situació d’excepció que es viu sanitàriament, el Col·legi de Farmacèutics insta als interessats a “adaptar sus servicios a las necesidades del momento, prescindiendo de celebrar el descanso dominical”¹⁰⁸. Sembla doncs, segons aquestes notícies, que potser l’epidèmia no va concentrar-se únicament el març.

VALORACIÓ FINAL

L’actitud governamental va ser indecisa i variant. Passaren per la negació del problema, l’acceptació (incidint en la seva benignitat) fins el desbordament que els hi suposà per la manca d’infraestructura i de mesures higienistes.¹⁰⁹

Barcelona, tot i la gravetat de la segona onada, va esser, juntament amb Madrid, Sevilla i Málaga les províncies amb una menor tasa de mortalitat per grip¹¹⁰. Segons dades publicades a *La Vanguardia*, la mortalitat a Barcelona va ser “sólo del 2,32 por 1000”¹¹¹. El dia 5 d’octubre el *Diario de Barcelona* havia informat que no hi havia motiu per l’alarma ja que “la cifra de verdaderamente atacados no alcanza (...) al uno por mil”¹¹². El dia següent *La Publicidad* reiterava la dada oferida pel *Diario de Barcelona* “aunque comprendan únicamente una cuarta parte de los realmente existentes”¹¹³. Realment és una xifra prou baixa si es compara amb les taxes de mortalitat que la pandèmia va causar a altres ciutats del país.

Una de les conseqüències anecdòtiques que va tenir la grip de 1918 va ser la introducció a Espanya de manera generalitzada dels “pañuelos de papel, de uso en Japón y China” en comptes dels de tela¹¹⁴. Però, més important fou la influència que tingué en la posa-

da a punt del sistema sanitari. Segons el Dr. Alfredo Opisso, la pobresa contínua i la manca d'una alimentació adequada eren les principals causes de que Espanya fos el país d'Europa amb major mortalitat infantil i que encara no hagués realitzat la transició demogràfica del segle XX¹¹⁵. Els dies 19 i 26 de juliol de 1918, el mateix doctor publicà dos articles a *La Vanguardia* titulats *La Defensa de la Salud Pública* en que criticava les pèssimes condicions higièniques i de salubritat en que es vivia a Espanya, la contaminació i els constants focus d'infecció. En general, *La Vanguardia* donà molt més d'èmfasi a la situació general de l'Estat i *La Veu de Catalunya* s'hi referí més a la política –nacionalisme principalment-. En aquest darrer diari, fins el dia 12 d'octubre la grip no ocupa un espai propi ni és titular de cap article¹¹⁶. Aquest, seria el diari menys combatiu i que menys importància li donà al fenomen. A partir del dia 7 d'octubre parlen de l'epidèmia a Barcelona, però sempre incorporant la frase de “notícies tranquil·litzadores”.

Gràcies als diaris podem fer una anàlisi d'influència a Barcelona ja que de manera més o menys contínua recollien les dades oficials de mortalitat i d'incidència a la societat d'aquest fet. Cal fer esment a la diversitat de dades oficials que es publicaren. Mentre *El Correo Catalán* parlava el dia 6 d'octubre de 68 morts a Barcelona, 31 dels quals eren per grip o bronquitis, quatre dies després, el mateix diari diu que el dia 6 va haver-hi 118 morts a Barcelona i *La Vanguardia* parla de 610¹¹⁷. Hem considerat per tant un sol diari per tal d'incorporar la màxima homogeneïtat en les dades: *El Correo Catalán*. La raó ha estat la seva visió crítica de l'estat sanitari i de les autoritats i la importància que li atorguen al fet, ja que les notícies sobre la sanitat i la grip apareixen normalment en la primera i/o segona pàgina. La primera dada que extraïem d'aquest diari és que només hi ha constància estadística de la mortalitat entre el dia 6 d'octubre i 9 de novembre de 1918. El total de morts durant aquests dies a la capital catalana va ser de 5.468. El 23 de febrer, el diari publica dades relatives a l'any 1918 i fa constar que a Barcelona va haver-hi 1.557 morts per grip. Si acceptem aquestes dades com a reals (tenint en compte que són les oficials), la mortalitat per grip a Barcelona representaria un mínim del 28,5% del total de morts.

Els dies de màxima mortalitat per grip, no coincideixen amb els de màxima mortalitat general. Això es pot deure, bé a la manca de dades reals, bé a la utilització de fonts diferents o també podria ser que, tot i que la grip hagués provocat més defuncions entre el 17 i el 23, la mortalitat general de la capital no estigués reflectint aquest fet. Segons el Sr. Granero, el 9 d'octubre va ser el dia de màxima mortalitat a Barcelona, amb més de 900 persones¹¹⁸; aquesta xifra, tampoc està reflectida en les dades de *El Correo Catalán*.

BIBLIOGRAFIA

- ARQUIOLA, E. "Las enfermedades del siglo XVIII" en: ALBARRACÍN, A (Coord) *Historia de la enfermedad*. Madrid: Saned, 1987.
- ARTIGAS I ARTIGAS, ANTONI «Pandèmia de grip de 1918-19. Evolució en la premsa de Lleida i el seu registre civil», *Gimbernat*, 1989, 12: 9-22
- BARRY, JOHN M. «The site of origin of the 1918 influenza pandemic and its public health implications» *Journal of Transnational Medicine* 2004. 2-3.
- BOSEUP, ESTER ET AL. "El hambre en la historia: el impacto de los cambios en la producción de alimentos y los modelos de consumo sobre la sociedad" en: ROTBERG, RI & RABB, TK. Madrid: Siglo XXI, 1990 pp. 205-232.
- BURNET, SIR MACFARLANE *Historia de las enfermedades infecciosas*, Madrid: Alianza, 1967.
- CABRÉ, A. DOMINGO, A & MENACHO, T. "Demografía y crecimiento de la población española durante el siglo XX" en PIMENTELS SILES, M. (coord.). *Mediterráneo Económico*, Monogràfic 1: *Procesos Migratorios, economía y personas*, pp. 121-138. Almería: Caja Rural Intermediterránea. Cajamar: 2002.
- CARRILLO, JUAN L. et al. *Enfermedad y Crisis social: La gripe en Málaga (1918)*. Málaga, Universidad de Málaga, 1985.
- CORBELLA I CORBELLA, JACINT *Història de l'Hospital Clínic de Barcelona: Un centenari 1906-2006* Barcelona: Grupo Ars XXI, 2006.
- DIAMOND, JARED *Armas, Gérmenes y Acero* Barcelona: Plaza & Janés, 2006
- EACHEVARRI DÁVILA, BEATRIZ *La Gripe Española, la Pandemia de 1918-1919* Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas Siglo XXI, 1993.
- GRANERO I XIBERTA, XAVIER «L'Epidèmia de grip del 1918 a Barcelona» *Actes III Congrés d'Història de la Medicina Catalana*. 1981. Lleida, Vol. II pp. 82, 123.
- HARRIS, MARVIN *Vacas, cerdos, guerras y brujas* Madrid: Alianza Editorial, 1974.
- HERRERA RODRÍGUEZ F. Incidencia social de la gripe de 1918-1919 en la ciudad de Cádiz (Social incidence of the 1918-1919 influenza in Cádiz) *Sociedad Española de Historia de las Ciencias y de las Técnicas* 1996 19 (37): 455-470.
- HUERTAS, JM (Dir.) *200 anys de premsa diària a Catalunya* Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat. Fundació Caixa Catalunya, 1995.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS *El Servei d'Estudis Sanitaris de la Mancomunitat de Catalunya davant de l'epidèmia de grip actual creu necessari assenyalar les mesures més importants per a evitar sa difusió i gravetat cal afirmar primer que està perfectament...* (Document Gràfic), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Henrich i Cia.), 1918.
- JOHNSON, NP & MUELLER, J Updating the accounts: global mortality of the 1918–1920 "Spanish" influenza pandemic, *Bull. Hist. Med.* 2002 76: 105–115.
- KILBOURNE, EDWIN D *Influenza* New York: Plenum Medical Book cop, 1987.
- KONG, WP; HOOD, C; YANG, ZY; WEI, CJ; XU, J; GARCÍA-SASTRE, A; TUMPEY, TM & NABEL, GJ Protective immunity to lethal challenge of the 1918 pandemic influenza virus by vaccination. *PNAS* 2006 103: 15987-15991.
- MASSONS, JOSEP M. *Historia de la Sanidad Militar Española* Barcelona: Pomares-Corredor DL, (Vol. II i III), 1994.
- MCNEIL, W.H. *Plagas y pueblos* Madrid: Siglo XXI, 1982.
- MEIL LANDWERLIN, GERARDO *La población española* Madrid: Acento, 1999.
- MONTAÑA I BUCHACA, DANIEL & PUJOL I ROS, JOAN «L'epidèmia de grip de l'any 1918 a Igualada» *Gimbernat*, 1995, 24: 225-229
- NAVARRO, RAMON *Historia de la Sanidad en España*. Barcelona: Lunwerg, 2002.
- OXFORD JS «The so-called Great Spanish influenza Pandemic of 1918 may have originated in France in 1916» *Philosophical Trans Royal Society Lond B Biol Sci*, 2001 356:1857-1859.
- PIGA, ANTONIO & LAMAS, LUIS *Infecciones de tipo gripal*. Madrid, Talleres Tipográficos Los Progresos de la Ciencia, 1919.
- PORRAS GALLO, M.I. *Una ciudad en crisis: la pandemia de gripe de 1918-1919 en Madrid*. Publicaciones de la Universidad Complutense de Madrid, 2002.
- RODRÍGUEZ OCAÑA E La salud pública en España en el contexto europeo, 1890-1925. *Rev Sanid Hig Pública*, 1994, 68:11-27

Beatriz Pinilla Pérez

- RODRÍGUEZ OCAÑA E & PERDIGUERO, E Science and social persuasion in the medicalization of childhood in 19th and 20th century Spain. *História, Ciências, Saúde – Manguinhos*, 2002 13 (2): 11-32.
- SHARP, PA. 1918 Flu and Responsible Science (Editorial), *Science*, 2005, 310 (5745), 17
- SPECIAL ISSUE ON INFLUENZA EURO SURVEILLANCE, *Bulletin Europeen sur les maladies transmissibles*, 2002 n.7.
- TERRENCE MT; BASLER, CF; AGUILAR, PV; ZENG, H; SOLÓRZONO, A; SWAYNE, DE; COX, NC; KATZ, JM; TAUBENBERGER, JK; PALESE, P & GARCÍA-SASTRE, A. Characterization of the Reconstructed 1918 Spanish Influenza Pandemic Virus 2005 *Science* 310: 77-80.
- TERRENCE MT; NABEL, GJ, KONG, WP; HOOD, C; YANG, ZY; WEI, CJ; XU, J; GARCÍA-SASTRE Protective immunity to lethal challenge of the 1918 pandemic influenza virus by vaccination. *PNAS* 2006 103:15987-15991.
- TOGNOTTI, E Scientific Triumphalism and Learning from Facts: Bacteriology and the 'Spanish Flu' Challenge of 1918 *Social History of Medicine* 2003 16(1): 97-110.
- TORRES RAMÍREZ, ISABEL "Las fuentes de información. Metodología del Repertorio bibliográfico" a: LÓPEZ YEPES, JOSÉ, (coord.) *Manual de Ciencias de la Documentación*. Madrid, Pirámide (Grupo Anaya. S.A.) 2002.
- VILLASEÑOR RODRÍGUEZ, ISABEL "Los instrumentos para la recuperación de la información" a: *Las fuentes de la información: estudios teóricos prácticos*. Madrid, Editorial Síntesis, 1999.
- VERGER GARAU, GUILLÉM *La Gripe. Una epidemia moderna* Barcelona: La Gaya Ciencia. Sant Andreu de la Barca, 1978 (s.a.).

NOTES

1. Sobre aquest tema veure: ECHEVARRI, B. 1993; PIGA, A & LAMAS, L 1919 T.I., KILBOURNE, EDWIN D, 1997 i GRANERO, X (1981). La denominació que va rebre aquesta epidèmia va ser "Grippe Española", degut a que el context internacional de guerra va provocar que no els hi fos convenient als països bel·ligerants admetre ni que eren focus d'origen, ni fins que no fou molt evident, que patien una pandèmia.
2. PORRAS, MI, 1994 p. 84 i ARTIGUES I ARTIGUES, A, 1989 p. 9.
3. Segons els autors, la xifra de defuncions per causa de la grip varia. Carrillo, J et al. (1995) p. 22 citen "casi 190.000 defunciones por gripe". Porras MI (1994) afirma, però, a la seva tesi doctoral que va haver-hi 147.114 morts per grip el 1918 i 21.235 el 1919 (p.85). Echeverri, B (1993) ofereix la xifra de 250.000 (p.120). Granero, X (1981) destaca la gran divergència en les dades, que situen la quantitat de morts per grip entre 147.114 i prop de 400.000. p.99.
4. ECHEVARRI, B, 1993 p. 1.
5. CARRILLO, JL; CASTELLANOS J & RAMOS, MD. 1985.
6. BURNET, M 1967 p. 207-218.
7. GRMECK, MD, p.16 la considera la pitjor pandèmia de tots els temps.
8. Echeverri, B, 1993 & PORRAS, MI 1994.
9. PIGA, A & LAMAS, L 1919 p. 35.
10. ECHEVERRI, B. 1993:6 & GRANERO, X 1981:82-85.
11. PORRAS, MI 1994:71 i 94.
12. PORRAS, MI 1994: 71.
13. CORBELLA I CORBELLA, JACINT (2006).
14. Sobre les profilaxis és molt interessant l'obra del metge malagueny Dr. Juan Rosado Fernández Instrucciones sobre la Profilaxis colectiva e individual de la "grippe", publicada el 1918.
15. *La Vanguardia*, 6 de gener de 1919 p. 8.
16. CARRILLO, JL ET AL. 1985 p. 21.
17. GRANERO I XIBERTA, X, 1981 pp. 82-123.
18. TORRES RAMÍREZ, I (2002): p.317.
19. VILLASEÑOR RODRÍGUEZ, I (1999) p. 34.
20. *La Vanguardia*, 25 de maig de 1918 p. 8.
21. *Diario de Barcelona*, 22 de setembre de 1918.

Anàlisi de la influència de la grip «espanyola» a la ciutat de Barcelona (1918-1919)

22. PORRAS, MI (1994): 77.
23. ECHEVERRI, B (1993) p. 83.
24. *La Vanguardia*, 23 de maig de 1918 p. 10.
25. ECHEVERRI, B (1993): 87 i 181 ; GRANERO, X (1991): 85.
26. *La Vanguardia*, 28 de maig de 1918, p.12 També veure les declaracions del Dr. Call, inspector provincial de Sanitat de Madrid, *La Vanguardia*, 29 de maig de 1918 p. 4.
27. Diari ACB, citat a El *Diario de Barcelona*, 1 de juny de 1918, edició de tarda.
28. *El Correo Catalán*, 31 de maig de 1918: portada.
29. *Diario de Barcelona*, 17 de juny de 1918, edició de matí.
30. *Diario de Barcelona*, 24 de juliol de 1918, en referència a Palma de Mallorca.
31. ECHEVERRI, B (1993): 187.
32. *La Vanguardia*, 8 de juny de 1918 p. 2 "los que, en categoría de Isidros han ido a Madrid nos han traído, por contaminación, un regalito-sorpresa, y es la epidemia que allí se inició".
33. *La Vanguardia*, 26 de maig de 1918 p. 3.
34. *La Vanguardia*, 31 de maig de 1918 p. 14.
35. Madrid va ser, sens dubte el lloc a on més va afectar aquesta primera onada (Porras, MI, 1994). El dia 28, *La Vanguardia* informava que, fins i tot s'havia tret en processó el Sant Crist de la Salut. *La Vanguardia*, 28 de maig de 1918 p. 9.
36. *Diario de Barcelona*, 19 de setembre de 1918, edició de tarda. El dia 18 p.3, *El Correo Catalán* també analitza la situació, greu, dels cuartars.
37. Sobre la grip a la població militar veure: MASSONS, JM. (1994; VOL. III): 491-493.
38. ECHEVERRI, B (1993): 91 ; GRANERO, X (1981) :87-88.
39. El dia 1 d'octubre, *El Correo Catalán* informava que el ministre i l'inspector general de Sanitat, havien viatjat fins a Medina del Campo per tal de dictar les mesures oportunes "para evitar la propagación de la epidemia" (*El Correo Catalán*, 1 d'octubre de 1918).
40. *Diario de Barcelona*, 12 de setembre de 1918.
41. ECHEVERRI, B (1993):189.
42. *El Correo Catalán*, 9 d'octubre de 1918 p. 2.
43. *Diario de Barcelona*, 26 d'octubre de 1918.
44. *El Correo Catalán*, 14 de setembre de 1918, p.3; *La Vanguardia*, 14 de setembre de 1918 p. 10.
45. *La Vanguardia*, 14 de setembre de 1918 p. 10. El 8 d'octubre el Dr. A. Bosch Ucelay publicà un article sobre la profilaxis individual que consistia en no introduir aigua al nas per netejar, com era costum les cavitats nasals, ja que la mucosa es una forma natural d'evitar les infeccions (*La Vanguardia*, 8 doctubre de 1918 p. 10).
46. *La Vanguardia*, 21 de setembre de 1918 p.6.
47. *El Correo Catalán*, 18 de setembre de 1918 p.2.
48. *Diario de Barcelona*, 20 de setembre de 1918, edició de tarda.
49. *El Correo Catalán*, 20 de setembre de 1918, p.3.
50. *Diario de Barcelona* 21 de setembre de 1918, "Noticias Regionales", edició de matí.
51. *Diario de Barcelona*, 21 de setembre de 1918, edició de tarda.
52. *Diario de Barcelona*, 30 de setembre de 1918, edició de tarda. *El Correo Catalán*, 1 d'octubre de 1918.
53. *El día Gráfico*, monogràfic sobre les actuacions a Portbou; 8 d'octubre de 1918 pp. 8 i 9.
54. *El día Gráfico*, 9 d'octubre p. 11.
55. *Diario de Barcelona*, 25 de setembre de 1918, edició de tarda.
56. *Diario de Barcelona*, 26 de setembre de 1918, edició de tarda; *La Vanguardia*, 9 d'octubre de 1918 p.10
57. GRANERO, X (1981): 91.
58. *La Publicidad*, 4 d'octubre de 1918.
59. *La Publicidad*, 18 d'octubre de 1918, p.8.
60. *Diario de Barcelona*, 2 d'octubre de 1918, edició de matí.
61. *El Correo Catalán*, 12 d'octubre de 1918 p. 1 Aquest tipus de notícies crítiques van repetir-se en els dies

Beatriz Pinilla Pérez

- successius. Els dies 16, 17, 19, 24, etc. d'octubre va tornar a ocupar la portada del diari.
62. *La Publicidad*, 2 d'octubre de 1918.
  63. *Diario de Barcelona* 3 d'octubre de 1918.
  64. Des del dia 12 d'octubre de manera contínua; *La Publicidad*, 12 d'octubre de 1918.
  65. *Diario de Barcelona*, 30 d'octubre de 1918.
  66. *Diario de Barcelona*, 23 d'octubre de 1918; *La Vanguardia*, 24 d'octubre de 1918 p. 6; *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1918 p. 6; *La Vanguardia*, 19 de novembre de 1918 p. 6.
  67. El dia 28, el propi ajuntament anunciava la donació de 100.000 ptes. per la subvenció d'hospitals i de 40.000 pels de Santa Cruz i el Clínic *Diario de Barcelona*, 28 d'octubre de 1918. El dia 8 de novembre, es decretà la distribució per part de l'ajuntament de 20.000 ptes. Als establiments benèfics i hospitals. També apareixen diverses notícies indicant les donacions de civils a *El Correo Catalán*, 1 de noviembre de 1918 p. 2.
  68. *La Vanguardia*, 2 d'octubre de 1918 p. 5.
  69. *El Correo Catalán*, 2 d'octubre de 1918 p. 2.
  70. *Diario de Barcelona*, 3 d'octubre de 1918.
  71. *La Vanguardia*, 3 d'octubre de 1918 p. 7.
  72. *Diario de Barcelona*, 6 d'octubre de 1918.
  73. *La Vanguardia* 6 d'octubre de 1918 p.8.
  74. *La Vanguardia*, 7 d'octubre de 1918 p. 7; *El Correo Catalán* 7 d'octubre de 1918 p.2.
  75. *El Correo Catalán*, 8 d'octubre de 1918 p. 4.
  76. *El Correo Catalán*, 2 d'octubre de 1918 p. 2.
  77. *Diario de Barcelona*, 9 d'octubre de 1918.
  78. *Diario de Barcelona*, 9 d'octubre de 1918.
  79. *El Correo Catalán*, 11 d'octubre de 1918 p. 2.
  80. *La Vanguardia*, 9 d'octubre de 1918 p. 16. El dia 26 encara sortien notícies que denunciaven aquest fet. *La Vanguardia*, 26 d'octubre de 1918 p. 6.
  81. *Diario de Barcelona*, 10 d'octubre de 1918.
  82. *Diario de Barcelona*, 10-11 d'octubre de 1918. El dia 11 es publica el desglossament de totes les despeses públiques i el total arriba a 1.443.750 pessetes.
  83. *El Correo Catalán*, 9 d'octubre de 1918 p.2.
  84. *La Veu de Catalunya* 11 d'octubre de 1918 p. 13.
  85. *El Correo Catalán*, 13 d'octubre de 1918 p. 2.
  86. *La Vanguardia*, 17 d'octubre de 1918 p. 16-17.
  87. *Diario de Barcelona*, 20 d'octubre de 1918.
  88. *La Vanguardia*, 18 d'octubre de 1918 p. 8.
  89. *La Vanguardia*, 21 d'octubre de 1918, p. 6.
  90. *La Vanguardia*, 21 d'octubre de 1918 p. 5.
  91. *Diario de Barcelona*, 17 d'octubre de 1918, edició de nit.
  92. *Diario de Barcelona*, 22 d'octubre de 1918
  93. *Diario de Barcelona*, 23 d'octubre de 1918.
  94. *Diario de Barcelona* 25 d'octubre de 1918.
  95. *Diario de Barcelona*, 1 de novembre de 1918.
  96. *Diario de Barcelona*, 2 de novembre de 1918.
  97. *Diario de Barcelona*, 4-5 de novembre de 1918. L'Escola d'Indústries Químiques reobriria el dia 11. (*Diario de Barcelona*, 8 de novembre de 1918).
  98. *Diario de Barcelona*, 7 de novembre de 1918.
  99. *Diario de Barcelona*, 21 de novembre de 1918.
  100. *La Vanguardia*, 26 de novembre de 1918 p. 8.
  101. *La Vanguardia*, 7 de desembre de 1918 p. 7.
  102. *El Correo Catalán*, 10 de desembre de 1918 p. 1.

Anàlisi de la influència de la grip «espanyola» a la ciutat de Barcelona (1918-1919)

103. *La Vanguardia*, 31 de desembre de 1918 p. 10.
104. *La Vanguardia*, 13 de gener de 1919 p. 11.
105. ECHEVERRI, B (1993):191.
106. *La Vanguardia*, 9 de gener de 1919 p. 12.
107. *El Correo Catalán*, 20 de febrer de 1919 p. 4.
108. *El Correo Catalán*, 23 de febrer de 1919 p.2.
109. El tema ha estat molt ben desenvolupat per Carrillo et al (1985) i en el cas concret de Barcelona per Granero, X (1981).
110. ECHEVERRI, B (1993) p. 91. Aquest patró de mortalitat baixa, comparada amb la resta de les províncies, es mantingué durant la primera i tercera onada.
111. *La Vanguardia*, 8 de desembre de 1918 p. 14. *El Correo Catalán*, el 23 de febrer de 1919, fent un repàs de la incidència que havia tingut la grip 7,24‰ l'any 1918.
112. *Diario de Barcelona*, 5 d'octubre de 1918.
113. *La Publicidad* 6 d'octubre de 1918.
114. *La Vanguardia*, 27 de juliol de 1918 p. 14.
115. *La Vanguardia*, 19 i 26 de juliol de 1918 p. 8 i 6.
116. *La Veu de Catalunya* 1-12 d'octubre de 1918.
117. Referències de *El Correo Catalán*, dies 7 i 10 d'octubre respectivament. Dades de *La Vanguardia* dia 8 d'octubre.
118. GRANERO, X (1981): 93.